

**O'RTA OSIYO MINTAQASIDA TARQALGAN NA'MATAK-ROSA O'SIMLIGINING
BIOLOGIK XUSUSIYATLARI****Shohista Urinova***Abdulla Qodiriy nomidagi Jizzax**Davlat Pedagogika Universiteti tabiiy fanlar fakulteti Biologiya
o'qitish metodikasi talabasi*

Annotatsiya: *O'quvchi va talabalarda dorivor o'simliklar haqida nazariy bilim va tushunchalarni mustahkamlash. Na'matak o'simligining tarqalgan ekologik mintaqalari haqida bilish. Na'matak o'simligining dorivorlik xususiyatlari va preparatlari haqida bilimlarga ega bo'lish.*

Kalit so'zlar: *Askorbin kislota, karotilon preparat, korotinoidlar, tokoferollar, moyli ekstrakt, xlorologidrat.*

Mamlakatimizda so'ngi yillar dorivor va ziravor o'simliklarni rivojlantirishga, xususan tabiiy boyliklardan samarali va unumli foydalanish katta ahamiyat berilmoqda. Jumladan O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 10 apreldagi Yovvoyi holda o'suvchi dorivor o'simliklarni muxofaza qilish, madaniy holda yetishtirish, qayta ishlash va mavjud resurslardan oqilona foydalanish chora tadbirlari to'g'risidagi PQ 4670 son qarori sohani tubdan rivojlanishining huquqiy asoslarini yaratib berdi.

O'simlik tasnifi: Na'matak-Rosa o'simligining sistematik o'ri:

1. Yopiq urug'lilar bo'limi-Angiospermae
2. Ikki urug'pallalilar sinfi-Dicotyledonae
3. Atirgullilar tartibi- Rosales
4. Atirguldoshlar oilasi-Rosaceae
5. Atirguldoshlar kenja oilasi-Rosoidea
6. Na'matak turkumi -Rosa

Na'matak-Rosa bargi toq patsimon buta o'simlik. Novdalari tikanakli bo'ladi. Gulining qatma-qat bo'lmasligi bilan atirguldandan farq qiladi. Gulo'ni qadahga o'xshaydi mevalari yetilganida seret va rangli bo'ladi. Gulqo'rg'oni qo'shaloq bo'lib besh bo'lakchadan iborat. Guli yirik xushbo'y, qizil pushti oq yoki sariq rangli gultojsi bo'ladi. Changchi va urug'chilari ko'p, tugunchasi ostki; mevasi rezavorga o'xshash soxta meva. O'rta osiyo hududida 60 dan ortiq turi bor. Bu turlarning ko'pchiligi Kavkaz va o'rta o'siyo tog'larida uchraydi. bu tog'larning quruq va toshloq yonbag'irlarida na'matak chakalakzorlaridan iborat. Ko'pgina katta gulzorlar bor. Na'matakda asal modda bor.

Geografik tarqalishi: Hozirda O'rta-osiyo mintaqasida na'matak turkumining bir qancha turlari mavjud. Ulardan quyidagilar:

- Begger na'matagi — *Rosa beggeriana schrenk.*
- Itburun na'matak— *Rosa canina L.*
- May na'matagi (dolchinsimon. na'matak) — *Rosa majialis Herrm. (Rosa cinnamomea L.)*.
- Tikanli na'matak — *Rosa acicularis Lindl.*
- Fedchenko na'matagi — *Rosa fedtschenkoana Regel.*
- Qo'qon na'matagi — *Rosa kokanica (Regel.) Regel. ex Jus. va boshqalar*

Begger na'matak: shoxlari ko'kimtir rangli, tikanlari yirik, o'roqsimon egilgan, asos qismi keng, sarg'ish rangli bo'lib, barg asosida juft-juft bo'lib joylashgan. To'pguli — ko'pgulli, qalqon yoki ro'vak. Kosachabargi butun, o'tkir uchli, gullagandan so'ng yuqoriga qarab yo'nalgan. Mevasi mayda, sharsimon, uzunligi 0,5— 1,4 mm, qizil rangli, pishgandan so'ng gulkosachasi to'kiladi. Natijada meva yuqori qismida hosil bo'lgan teshikdan ichidagi yong'oqchalari va tuklari ko'rinib turadi. Bu na'matak, asosan, O'rta Osiyo tog'larining yonbag'irlarida, tog'li tumanlarda, ariq va daryo qirg'oqlarida va yo'l yoqalarida o'sadi. Manzarali buta sifatida o'stiriladi.

Itburun na'matak: bo'yi 3 m keladigan katta buta bo'lib, boshqalaridan gulkosachasining patsimon qirqilganligi, gullab bo'lgandan so'ng kosachabarglarining pastga qarab yo'nalishi hamda meva pishishi oldidan ularning tushib ketishi bilan farq qiladi. Shuning uchun ham itburun pishgan mevasining yuqori qismida teshikchalari bo'lmaydi. Itburun O'rta Osiyoda, Rossiyaning Yevropa qismida va Kavkazning tog'li tumanlarida (tog'dagi suv yoqalarida), o'rmon chet-larida, bog'larda, yong'oq va archa o'rmonlarida o'sadi.

May na'matak: bo'yi 1—1,5 m ga yetadigan buta. Shoxlari yaltiroq, qo'ng'ir qizil rangli po'stloq bilan qoplangan. Shoxlaridagi tikanlari barg bandining asos qismida juft-juft bo'lib joylashgan. Bundan tashqari, to'g'ri yoki biroz qayrilgan tikanlar shoxlarning pastki qismida juda ko'p bo'ladi. Bargchalarining pastki tomonida yopishgan tuklar bor. Bu o'simlik Moldova, Ukraina, Belarus, Boltiqbo'yi, Rossiyaning Yevropa qismining o'rmon va o'rmon-chol zonasida, G'arbiy va Sharqiy Sibirda, Qozog'istonda uchraydi. Tikanli na'matak bo'yi uncha baland bo'lmagan buta bo'lib, shoxlari po'stloq hamda ingichka, to'g'ri, dag'al tuklar (tikanchalar) bilan qoplangan. Bargining asos qismida 2 ta ingichka tikani bor. Bargchasi tuksiz bo'ladi. Bu o'simlik Sibirning ninabargli o'rmonlari, Uzoq Sharq, Tyanshan o'rmonlarida hamda Beloras, Boltiqbo'yi, Rossiyaning Yevropa qismining shimoliy. tumanlarida uchraydi.

Tikanli na'matak: Tikanli na'matak bo'yi uncha baland bo'lmagan buta bo'lib, shoxlari qo'ng'irrangli po'stloq hamda ingichka, to'g'ri, dag'al tuklar (tikanchalar) bilan qoplangan. Bargining asos qismida 2 ta ingichka tikani bor. Bargchasi tuksiz bo'ladi. Bu o'simlik Sibirning ninabargli o'rmonlari, Uzoq Sharq, Tyanshan o'rmonlarida hamda Belarus, Boltiqbo'yi, Rossiyaning Yevropa qismining shimoliy tumanlarida uchraydi.

Fedchenko na'matak: Yirik, bo'yi 2—3, ba'zan 6 m gacha bo'lgan buta. Tikanlari yirik, gorizontall joylashgan, qattiq, asos qismi kengaygan bo'lib, yirik shoxlarida

ko'plab joylashgan. Murakkab barg bo'lakchalari — bargchalari qalin, zangoriroq, tuksiz. Gullari yirik, oq yoki pushti rangli. Mevasi yirik (5 sm gacha uzunlikda), etli, to'q qizil, tuxumsimon, cho'ziq tuxumsimon yoki butilkasimon. Asosan, O'rta Osiyoda (Tyanshan, Pomir-Oloy tog'larida), tog' yonbag'irlarida o'sadi. O'zbekistonning Toshkent, Farg'ona, Samarqand, Qashqadaryo va Surxondaryo viloyatlarining tog'li hududlarida ko'p tarqalgan.

Qo'qon na'matak: Qari shoxlari gunafsha-qo'ng'ir, yoshlari qizil-jiggarang po'stloq bilan qoplangan. Tikanlari ko'p, qattiq, tor uchburchaksimon, asos qismi kengaygan, biroz egilgan. Gullari 1-2 tadan joylashgan, sariq rangli. Kosachabarglarining uchi biroz patsimon qirqilgan, tukli, ustki qismi bezli, pishgan mevada yuqoriga qarab yo'nalgan. Mevasi sharsimon, diametri 1,5 santimetr gacha, qo'ng'ir-jigarrang yoki qariyb qora rangli. O'rta Osiyoning tog'li hududlari (G'arbiy Tyanshan, Pomir-Oloy tog'lari) ning o'rta qismigacha bo'lgan tog' yonbag'irlarida o'sadi. O'zbekistonning Toshkent, Namangan, Farg'ona, Samarqand, Qashqadaryo va Surxondaryo viloyatlaridagi tog'li yerlarda 9 tarqalgan.

Kimyoviy tarkibi: Na'matak mevasi tarkibida (quruq holda hisoblaganda) 4—6, ba'zan 18% gacha vitamin C, 0,3 mg % vitamin B2, K (1 g mahsulotda 40 biologik birlik miqdorida), vitamin P, 12-18 mg % karotin, 18% atrofida qandlar, 4,5% oshlovchi moddalar, 2% atrofida limon va olma kislotalari, 3,7% pektin va boshqa moddalar bo'ladi. XDF ga ko'ra vitamin S butun holdagi mahsulotda 1%, tozalab qirqilgan mahsulotda 2%, kukun holdagisida esa 1,6% dan kam bo'lmasligi kerak. Na'matak urug'ida moy, ildizi va bargida esa oshlovchi moddalar bor. Itburun mevasi vitamin S ni kam saqlovchi na'matak turlariga kiradi. Meva tarkibida 0,2— 2,2 % vitamin C, K, B2 va P, 4-12 mg % karotin, 8,09-18,50 % qand, 1,2-3,65 % sof holdagi organik (limon va olma) kislotalar, efir moyi, 2,7 % oshlovchi, bo'yoq va boshqa moddalar bo'ladi. Urug'ida 8,46— 9,63 % yog' bor.

Ishlatilishi: Na'matak o'simligining mevasi tarkibida bir necha xil vitaminlar aralashmasi bor, shu sababli preparatlari avitaminoz kasalliklarini davolashda va oldini olishda ishlatiladi. Bundan tashqari, na'matak mevasi konditer sanoati mahsulotlarini vitaminlashtirish uchun qo'llaniladi. Na'matak turlarining mevasidan karotolin preparati va na'matak moyi tayyorlanadi. Karotolin mevaning yumshoq — etli qismini moyli ekstrakti (tarkibida asosan karotinoidlar hamda tokoferollar, to'yinmagan yog' kislotalar va boshqa L -moddalar saqlanadi) bo'lib, tropik yaralar, ekzema, eritrodermitning ba'zi turlari va yaralangan shilliq pardalarni davolash uchun surtiladi yoki dokaga shimdirilib, shikastlangan joyga qo'yiladi. Na'matak moyi maxsus usul bilan mevadan tayyorlanadi. Moyni tropik yaralar, dermatozlar (terining turli yallig'lanish va diatez kasalligi), sassiq dimog' (ozena), yarali kolit, yotoq va boshqa yara, yorilishlarni davolash uchun ularga surtiladi yoki dokaga shimdirilib qo'yiladi.

Dorivorlik xususiyati va preparatlari:

Askorbin kislota — vitamin S (kukun, draje, tabletka va ampulada eritma holda ishlab chiqariladi). Mevadan damlama, ekstrakt, karotolin, na'matak moyi va sharbat (ho'l mevadan) hamda tabletkalar (kukunidan) tayyorlanadi. Meva vitaminli va polivitaminli choy-yig' malar tarkibiga kiradi. Ho'l mevadan yana turli vitamin konsentratlari va vitamanga boy oziq-ovqat mahsulotlari tayyorlanadi. Askorbin kislota galoskorbin va boshqa preparatlar tarkibiga kiradi. Mahsulotdan tayyorlangan preparat - - xolosas, jigar kasalliklari (xoletsistit va gepatit) ni davolashda ishlatiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. O. Axmedov, A. Ergashev, A. Abzalov, M. Yulchiyeva, D. Mustafaqulov Dorivor osimliklar yetishtirish texnologiyasi. Toshkent - 2022.
2. B. A. Burigin. F. X Jonguzarov Botanika. Toshkent-1977
3. M. A Jurayeva Dorivor o'simliklar atlaslari Toshkent-2019
4. <https://apteka.uz/>.